

МУДЕХАРИТЕ В КАСТИЛИЯ И АРАГОН НА КРЪСТОПЪТЯ НА ИСТОРИЯТА II¹

Юлия Митева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

THE MUDEJARS OF CASTILE AND ARAGON AT THE CROSSROADS OF HISTORY II

Yulia Miteva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The period from the 11th to the 13th century marked a high point in the large-scale process of conquest and colonization of the Iberian Peninsula, known as the Reconquista. The Crowns of Castile and Aragon strengthened their expansive policies across the Al-Andalus territory, conquered vast territories, and settled them with Christians, pushing Muslims to the south. The contact between the two cultural, religious and linguistic communities – the indigenous Andalusian population, on the one hand, and the settlers from the north, on the other, triggered not only processes of acculturation, but also strategies for the preservation of their identity. The purpose of this study is to trace the development of the linguistic and cultural assimilation of four Mudejar communities in medieval Spain: those in Huesca, Zaragoza, Seville and Murcia.

Key words: social history of language, Reconquista, Mudejars, acculturation, language change, Andalusian Arabic, Romance languages

Въведение

Периодът от XI до XIII век бележи връхна точка в мащабния процес на завоевание и колонизация на Иберийския полуостров, познат под термина Реконкиста. Кастилската и Арагонската корона засилват експанзивната си политика на територията на Ал Андалус, завоюват огромни територии и ги заселват с християни, изтласквайки мю-

---

¹ Митева, Ю. Мудехарите в Кастилия и Арагон на кръстопътя на историята (I част). // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Филология, Том 57, кн.1, сб. А, 2019, 437 – 449.

сюлманите на юг. Времевиите и пространствените координати на процеса са различни в отделните кралства на Кастилия и Арагон и обуславят различния характер на асимилационните процеси, темповете, с които протичат, и резултата от тях. Контактът между двете културни, религиозни и езикови общности – коренното андалусийско население, от една страна, и заселниците от север, от друга, задействат не само процеси на акултурация, но и стратегии за съхраняване на собствената идентичност. Целта на това изследване е да проследи развоя на езиковата и културната асимилация на четири мудехарски общности в средновековна Испания: тези в Уеска, Сарагоса, Севиля и Мурсия.

1. Мудехарската общност в Севиля

Андалусия възниква като географско и историческо понятие и като политическа реалност през XIII век вследствие на разпадането на Ал Андалус. Андалусия наследява и същевременно отрича Ал Андалус. Тя е резултат от един политически, демографски, социален и културен разрыв.

Андалусия възниква на територията на ал-Андалус именно в сърцето на Кордовския халифат. До падането на Гранада през 1492 г. Андалусия се идентифицира със земите, отвоювани от маврите през XIII век в долината на Гуадалкивир (*valle del Guadalquivir*). По време на този двувекоевен период Андалусия е южната граница на Кастилия с исляма, последната граница на Кралството с Емирство Гранада: *Ла Фронтера (La Frontera)*. През този дълъг период Андалусия е поле на битки, но и зона на контакти между двете политически и религиозни формации.

1.1. Завладяването на Андалусия и съдбата на местното население (1225 – 1264)

И тук, както в Арагон, Реконкистата предизвиква тотален демографски разрыв. Причината за това е масовото изселване на местното ислямизирано и арабизирано население и заселването в долината на Гуадалкивир на християнски колонисти от цяла северна и централна Испания, но най-вече на кастилци и леонци. По този начин етническата и езиковата карта на Андалусия се променят завинаги – арабскоговорещото население се заменя с романскоговорещо. Промяната е плавна, защото колонизацията на Андалусия протича бавно, последниците ѝ обаче са необратими (Гонсалес Хименес 2010: 22).

Въпреки че по-голямата част от мюсюлманите емигрира, в столицата Севиля остава една малка мудехарска общност. Членовете ѝ са изправени пред трудния избор да се интегрират в обществото, като се покръстят, или да се примирят със статута си на религиозно малцинство с ограничени права. Покръстването на мюсюлмани в Севиля след завоюването ѝ от Фернандо III (Fernando III) е безспорен факт. След Реконкистата в столицата на Андалусия съжителстват християнски заселници от север, мудехари и новопокръстени. Именно новите християни са първите, които научават кастилски, за да постигнат пълна интеграция в новото андалуско общество.

1.2. Колонизацията на Андалусия и произходът на заселниците

Като всички общества през Ранното средновековие в Европа, кастилците са войнствено общество, с тази особеност, че Реконкистата поддържа военизацията там векове наред. Докато на юг има земи за отвоюване от маврите, по-предприемчивите и по-амбициозните хранят надежда да подобрят положението си – само с меч в ръка могат да се постигнат едновременно богатство и почести (*honra y provecho*) (Перес 2005: 51).

Според Гонсалес Хименес (1995а: 216, 1988: 60) в отговор на призива да колонизират юга, в област Хаен идват около 10 000 заселници, в област Кордова – 8000, а в област Севиля – 15 000 колонисти. Въпреки големия демографски поток, който се стича на юг, в края на XIII век Андалусия все още страда от липса на население.

Заселниците произхождат от различни географски области на Кралство Кастилия и Леон. Важно е да се подчертае нехомогенният им езиков произход. Между Галисия, Леон, Астурия, Биская (*Vizcaya*), Бургос и Толедо има съществени езикови различия, които се загубват в унифициращото понятие кастилски език (*castellano*). Освен това не е никак лесно да се определи съотношението между заселниците от различните области на Северна Испания и да се открие доминиращият елемент. Преобладават кастилците, на второ място са леонците, но тези етноними нямат строго определен езиков характер. Като важен търговски и пристанищен център Севиля привлича и малки колонии от евреи, каталонци, франки и генуезци.

1.3 Мудехарите в Андалусия преди въстанието от 1264 г.

След превземането на Севиля и присъединяването на цяла Западна Андалусия към територията на Кастилско-леонската корона броят на

мюсюлманското население чувствително намалява. Въпреки това мудехарите продължават да бъдат мнозинство в сравнение с оскъдния брой заселници. Много мюсюлмани решават да останат по родните си места под закрилата на пактовете за капитулация, подписани с Фернандо III. До 1264 г. както в района на Севиля, така и в областите Кордова и Хаен продължават да живеят добре организирани мудехарски общности, които представляват съществена част от социалната и икономическата структура на Андалусия (Гонсалес Хименес 2008: 330).

Разпределението на мюсюлманското население обаче се променя. От съображения за сигурност някои райони близо до границата с Гранада са буквално „прочистени“ от мюсюлмани. Картата на мудехарските общности от средата на XIII век ни най-малко не отразява демографската карта от андалусийския период преди Реконкистата. Тук, подобно на Арагон, се извършва преразпределение на населението на етнически и конфесионален принцип. В големите градове мюсюлманското население е почти изцяло подменено със заселници от север. Много мюсюлмани емигрират в Гранада и в Северна Африка. Други решават да се оттеглят към селските райони, които не са обект на масова колонизация на този етап и следователно там няма много заселници. Християните предпочитат градовете, защото им гарантират по-голяма сигурност в ситуация на постоянна заплаха от ислямски атаки. По този начин територията на Западна Андалусия се разделя на две ясно обособени по своя етнически и религиозен характер зони: преобладаващо християнско население в градовете и доминиращо ислямско население в селата. В някои малки градчета като Кармона (Carmona), Есиха (Écija) и Осуна (Osuna) например се създават смесени християнско-мюсюлмански общности (*los concejos mixtos de moros y cristianos*), но този междуетнически експеримент не успява да се наложи във времето.

Етнорелигиозното разпределение на територията на Андалусия има и езиково изражение. В градовете много рано се налага кастилският. Извън тях обаче, в районите, където преобладава мудехарското население, се говори единствено и само на арабски. До 1264 г. границата между градове и села в Андалусия има етнически, религиозен и езиков характер. В главния град Севиля, както и в градчетата със смесено население мудехарите започват много бързо да се асимилират езиково. В тези райони е осезаемо и влиянието на арабския върху кастилския език, най-вече в лексикално отношение.

Преди 1264 г. все още съществуват осем мудехарски общности в област Хаен, поне петнадесет – в област Кордова, а в района на Севиля, територията с най-голяма концентрация на мудехари, има най-

малко двадесет мюсюлмански общности. До 1264 г. по-голямата част от мудехарите в Андалусия живеят в селата и в малките градове, които не са обект на масова колонизация и където присъствието на християни се свежда много често до един военен контингент. Този контекст благоприятства съхраняването на арабския език сред мудехарите и свежда до минимум контактите им с испаноговорещи и следователно възможностите за езикова асимилация. В първия етап от колонизацията романскоговорещото население се концентрира в големите градове. Баеса (Baeza), Убеда (Úbeda), Хаен, Кордова и Севиля се превръщат много рано във важни центрове на испанизацията.

1.4. Въстанието на мудехарите и последиците от него (1264 – 1266)

През пролетта на 1264 г. в Андалусия и Мурсия избухва въстание. Подпомагани от Гранада, мюсюлманите въстават срещу агресивната спрямо тях политика на Алфонсо X (Alfonso X). Изселването, изземването на имуществото им, оскверняването на джамиите, данъчното бреме и системното потъпкване на пактовете са само част от причините, довели до бунта. Въстанието е потушено и в резултат на това кралят на Кастилия и Леон решава да доведе докрай политиката си на етническо прочистване на Западна Андалусия от мюсюлмани. Аргументира своите действия с довода, че мудехарите са заплаха за сигурността на християнските заселници и за целостта на държавата. Огромното мнозинство от мюсюлманите е насилствено изселено от долината на Гуадалкивир. Това е тежък удар за мудехаризма в Западна Андалусия (Гонсалес Хименес 1988: 72 – 74). От средата на XIII век до началото на XIV се стопяват всички мудехарски общности в област Хаен. В област Кордова оцелява единствено мудехарската общност в столицата. В района на Севиля от двадесетте мюсюлмански общности от първата половина на XIII век оцеляват единствено тези в Севиля (Sevilla), Ла Алгаба (La Algaba), Есиха (Écija), Ниебла (Niebla) и Могер (Moguer). Мудехарското население е сведено до няколко малки градски и селски общности, пръснати из територията на Андалусия.

В късносредновековния период мудехаризмът в Андалусия запада и причините за това са основно две: емиграцията на неконформистите и преминаването към католицизма на голям брой мюсюлмани.

След изселването на мудехарите много села и градчета в Андалусия се обезлюдяват. Липсата на достатъчно заселници, които да заменят мюсюлманите, е причина за сериозна демографска и икономическа криза в южните територии на Кралство Кастилия и Леон. Анда-

лусия и Мурсия са много слабо заселени през XIII и XIV век. Липсата на население се усеща дори в големите градове.

След въстанието от 1264 г. демографската карта отново се променя. Малкото мудехари, които остават в Андалусия, търсят убежище в столицата и в по-големите градове, където се интегрират сред едно преобладаващо християнско население, което говори *романсе*. Започва етап на интензивна испанизация на мудехарите в Андалусия.

1.5. Мудехарите в Севиля през XIV – XV век

Долината на Гуадалкивир е най-слабо заселената с мудехари зона от Короната на Кастилия. Мюсюлманите представляват едва 0,5% от цялото андалуско население през XV век (Ладеро Кесада 1978: 273). В демографски план възможността да устоят на силния социален и културен натиск от страна на християните, е минимална.

Не са запазени архивите на мудехарската общност в Севиля и не е известно дали мюсюлманският елит продължава да си служи с арабския език и докога. Трудно е да се каже каква е съдбата на арабския език в Андалусия през този период. Високата степен на интеграция в социалния и икономическия живот на града, както и силното присъствие на кастилски фамилни имена и прякори през втората половина на XV век подсказват, че мудехарите в Западна Андалусия владеят свободно андалуския испански език. Дали обаче поддържат жив говоримия арабски и до каква степен, остава неясно.

1.6. Фактори, които допринасят за езиковата асимилация на мудехарите в Севиля

Демографският фактор отново заема първо място. Въпреки че е невъзможно да се проследи във времето демографското развитие на мудехарите в Андалусия, факт е, че мюсюлманската общност в Севиля е една от най-малките на територията на цяла Кастилия. В 1495 г. в ислямския квартал в Севиля живеят едва 45 семейства, а през 1501 г. техният брой пада до 34 (Ладеро Кесада 1978: 302). Мюсюлманите притежават една-единствена джамия, а в града има близо трийсет енории.

Разпределението на мюсюлманите в града също благоприятства езиковата им асимилация. Според Колянтес де Теран Санчес (1981: 226 – 227) за разлика от евреите мудехарите в Севиля не живеят изолирани в собствено гето. Домовете им са пръснати из различните християнски квартали. Вагнер (1978) констатира присъствието на мудехари в петнайсет енории през втората половина на XV век. Едва в

края на това столетие може да се очертае периметърът на подобие на ислямски квартал в града, на територията на енорията „Сан Педро“, т. нар. Адарвехо (Adarvejo). Към тази дата обаче мудехарите са вече напълно асимилирани в севилското общество.

Мудехарите в Севиля постигат пълна интеграция в икономическия живот на града. Най-важният сектор, който заемат, е строителството, където работят между 40 и 65% от мъжете. На второ място се нарежда грънчарството и на трето – кожарството (Гонсалес Хименес 1995б: 42).

Най-важният фактор за езиковата асимилация на мудехарите е високият престиж, който постига кастилският език от XIII век насетне, когато се утвърждава като официален език на Кастилската корона, като език на администрацията, дипломацията, науката и литературата. През този период започва активно да се превежда от арабски на кастилски език, което доказва високия ранг, който кастилският заема сред езиците в Европа.

2. Мудехарската общност в Мурсия

2.1. Кастилският протекторат и началото на колонизацията (1243 – 1264)

С подписването на пакта в Алкарас (*El Tratado de Alcaraz*) през 1243 г. се поставя началото на двадесетгодишния период на кастилския протекторат в Мурсия. Договорът включва най-вече икономически и военни клаузи. Предвижда разполагането на военни гарнизони в стратегически точки, както и налагането на нов фискален режим: част от данъците се пренасочват към кастилската хазна. След 1243 г. започва и постепенната колонизация на Мурсия с установяването на малки християнски колонии в по-големите градове. В столицата Мурсия възниква и първата християнска община в сърцето на мюсюлманския град, която носи многозначителното име „Новата Мурсия“ („Murcia la Nueva“). Това ядро от военни, търговци и ранни заселници се намира в югоизточната част на града, около Алкасаба (Alcazaba), в днешния квартал „Сан Хуан“ (San Juan), където вече има и действаща църква през 1248 г.

През 1257 г. съществуват християнски общини в Аликанте (Alicante), Ориуела (Orihuela), Картагена (Cartagena), Мула (Mula) и Лорка (Lorca). Това са първите романскоговорещи общности на територията на все още ислямска Мурсия. Първите заселници идват от намиращите се в близост Куенка (Cuenca) и Албасете (Albacete), наскоро присъединени към Короната на Кастилия и Леон. Тези ранни на-

ченки на колонизация не променят съществено демографската и езиковата картина в Мурсия, където огромната част от населението продължава да изповядва исляма и да говори на арабски език.

2.2. Въстанието на мудехарите (1264 – 1266)

Заселването на християни в Мурсия, създаването на религиозни мисии с цел проповядване на католицизма сред мюсюлманите, строгият фискален режим и конфискацията на земи и къщи, които след това се разпределят между заселниците, са част от причините, които предизвикват въстанието на мюсюлманите от 1264 г.

2.3. Намесата на Арагон: първи етап на каталонската колонизация (1266 – 1267)

С бунта приключва периодът на кастилския протекторат и започва християнската офанзива. Реконкистата на Кралство Мурсия се осъществява с военната помощ на Арагон. Хайме I (Jaime I) се отзовава на призива на Алфонсо X и се включва в потушаването на въстанието. След победата обаче значителен брой от воините му остават в Мурсия (Рубио Гарсия 1989: 110 – 111). Арагонският крал се отблагодарява на бойците си със земя. Така много каталонци и арагонци трайно се установяват в Мурсия – както в столицата, така и в плодородните земи в долината на р. Сегура (Segura), в Уерта де Мурсия (La Huerta de Murcia). По-късно Алфонсо X ще се опита да възстанови демографското равновесие между кастилци и каталонци, като стимулира заселниците от Кастилия и Леон. Факт е обаче, че десетилетия наред в голяма част от Кралство Мурсия се усеща превесът на каталонскоговорещите (Гуал Камарена 1964: 309).

2.4. Алфонсо X и подялбата на земи между заселниците (1266 – 1273). Произходът на заселниците

След 1266 г. и потушаването на бунта на мюсюлманите Кралство Мурсия официално влиза във владение на Кастилската корона и започва ерата на т.нар. *Репартименти* (*Repartimiento*) – подялбата и разпределението на земи и къщи между заселниците. Започва и епохата на масова колонизация на градовете. Алфонсо X е изправен пред огромното предизвикателство да управлява една територия, където мнозинството от населението е съставено от компактни и има силно присъствие на каталонски заселници.

Привлечени от възможността да получат парцел земя в плодородната долина на Сегура, хиляди заселници се стичат към Мурсия. Произходът им е разнообразен. Идват колонисти от Кастилия, Навара и Арагон. В столицата Мурсия например се установяват 2360 заселници: 22% от тях идват от Кастилия, 47% – от Каталония, 4% – от Арагон, и 2% – от Валенсия (Гуал Камарена 1964: 309). В Аликанте, Ориуела и Картагена също е видимо преимущество на каталонските заселници. Единствено в Лорка преобладават кастилците: 53% спрямо 18% каталонци и 13% арагонци (Торес Фонтес 2008: XXIX). Короната на Арагон със своите три кралства (Арагон, Каталония и Валенсия) допринася с 53 – 54% от заселниците в столицата и околностите ѝ.

В Мурсия мудехарите са изгонени от укрепения град и им е даден срок от четиридесет дни, за да напуснат домовете си и да се оттеглят към периферията. Алфонсо X им предоставя квартала, наречен „Аришака“ (Аргихаса), в северозападната част на града, извън крепостните стени. Укрепеният град се превръща в зона на християните, а периферията – в зона на мюсюлманите. Много скоро обаче кастилският крал започва да раздава къщи и парцели на новодошлите заселници и в ислямския квартал. Така, малко по малко, християнските заселници колонизират зоната на мудехарите. Строят се нови католически храмове, около които се създават енорийски общности: „Сантяго“ (Santiago), „Сан Мигел де Вилянueva“ (San Miguel de Villanueva), „Сан Андрес“ (San Andrés), „Сан Антолин“ (San Antolín). От XIV век насетне ислямският квартал е сведен до минимални размери между енориите „Сан Андрес“ и „Сан Антолин“.

Мудехарите губят правото на собственост върху земята, която доскоро е била тяхна. През 1293 г. им е даден едногодишен срок, за да продадат земите си на християнските заселници. Иззети са имотите им, отнета е земята им, джамиите им са превърнати в църкви. Много мюсюлмани напускат Мурсия, за да се установят в Гранада или в Северна Африка. Въпреки масовата емиграция в долината на Сегура остават малки мудехарски колонии като поданици на новите господари в огромните им феодални владения, наречени *сеньориос* (*señoríos*). В Алкантариля (Alcantarilla), долината на Рикоте (valle de Ricote), Абаниля (Abanilla) и Фортуна (Fortuna) се създават сплотени мудехарски общности.

2.5. Окупацията от Арагон: втори етап на каталонската колонизация (1296 – 1304)

В края на XIII век започва един от най-драматичните периоди в историята на Кралство Мурсия. Окупацията от Арагон съвпада със серия от катастрофални наводнения и зачестяват нападенията от алмогарите. Тези обстоятелства са причина много мудехари да емигрират. Секва и потокът от заселници. Мурсия се превръща в опасно и несигурно място за живеене. Много колонисти се връщат обратно по родните си места (Торес Фонтес 1961: 78; Манжо 2008: 27).

Арагонският крал се опитва да промени не само политическите граници между Кастилия и Арагон, но и демографската картина в региона. С тази цел заселва много каталонци и валенсианци в Мурсия. Каталонският придобива статута на официален език в кралството и много документи започват да се издават именно на каталонски.

2.6. Мудехарите в Мурсия през XIV – XV век

Картата на мудехарските общности в Мурсия през XIV и XV век не отразява ни най-малко разпределението на местното мюсюлманско население преди Реконкистата. Приемствеността е прекъсната. Разривът е тотален – както в демографско, така и в културно и езиково отношение. В градове като Мурсия, Лорка, Мула и Картахена местното андалусийско население, т. е. носителите на арабския език и култура, е изселено и на негово място са заселени християни от Кастилия и Арагон, които говорят романсе, с ясен превес на каталонския език.

Емиграцията на мюсюлманите и колонизацията с християни не засягат само градовете. Тези процеси се наблюдават също и в селските райони. Подобно на ситуацията в Кралство Севиля, след Реконкистата Мурсия се разделя на две зони на влияние – в градовете много бързо християните вземат надмощие над мюсюлманите и романсеговорещите абсорбират остатъците от местното арабизирано население. Мудехарите се оттеглят към селските райони, главно във вътрешността на Мурсия, близо до границата с Валенсия, където се оформят компактни и сплотени мудехарски общности. Уерта де Мурсия се превръща в зона на мюсюлманите. Това етническо разпределение на територията е определящо за темпа и за степента на езикова асимилация на мудехарите. Процесът на акултурация започва много по-рано и протича много по-бързо в градовете, където мудехарите са малцинство. Във вътрешността на Мурсия обаче арабският език се запазва до XVI век, както доказва

един интересен документ от 1612 г. – Докладът на Хуан де Переда (*El Informe de fray Juan de Pereda*) (Гонсалес Кастаньо 1992: 215 – 235).

Не са открити архиви на мудехарите в Мурсия. Липсата на документи поставя въпроса за съдбата на арабския език след Реконкистата. Важно е да се разграничава употребата на писмения класически арабски език и на разговорния. Въпреки че до нас не са достигнали документи на класически арабски език, няма съмнение, че мюсюлманите в Кралство Мурсия поддържат жив разговорния арабски език (андалусийския арабски). Постоянният поток от мюсюлмански заселници от Валенсия, Ориуела и Гранада, който се наблюдава от XIV до XVI век, поддържа жив арабския език в Мурсия.

2.7. Фактори, които допринасят за езиковата асимилация на мудехарите в Мурсия

През 1407 г. в ислямския квартал на Мурсия, „Аришака“, живеят 500 мудехари. Населението на града тогава наброява 8000 – 9000 души (Мартинес Карильо 1980: 60). През 1481 г. в столицата живеят 1754 християнски семейства, организирани в единайсет енории. В мюсюлманския квартал са регистрирани едва 32 семейства, значително по-малко от евреите, които са 150 семейства. Най-висока е концентрацията на мудехари в долината на Рикоте – през 1495 г. там живеят 177 мюсюлмански семейства.

Процесът на езикова асимилация, състоящ се в постепенното изместване на говоримия арабски от мурсианския испански език, не протича едновременно във всички мудехарски общности. Започва най-рано в градовете и околните села, където социалните контакти с християните са ежедневие, и постепенно достига до по-изолираните райони, граничещи с Валенсия и Гранада.

Заключение

Мудехарските общности, които успяват да оцелеят в Кастилия и Арагон след Реконкистата, претърпяват процес на езикова асимилация: възприемат романския език като език на ежедневното общуване. Факторите, които обясняват сравнително бързата езикова асимилация на мюсюлманското население в средновековна Кастилия и Арагон, са комплексни – демографският фактор, социалната и икономическата интеграция, миграционните процеси, но най-вече волята и желанието на мудехарите да се интегрират в испанското общество.

Мудехарите от четирите анализирани общности възприемат езика романсе в периода XII – XV век. Относно съдбата на арабския език трябва да се отбележи, че мудехарският елит в Кастилия и Арагон продължава да си служи с книжовния арабски език в различен тип документи с религиозен и светски характер. Степента на владеене и ползване на разговорния арабски език е различна в различните мудехарски общности. Мюсюлманите в Кастилия и Арагон загубват рано говоримия арабски и го заменят с кастилския и арагонския език. В Севиля и Мурсия, отвоювани много по-късно от Кастилската корона, е възможно андалусийският арабски да се е съхранил до по-късен период благодарение на контактите с мудехари от Гранада и Валенсия, за които е известно, че запазват арабския език както в писмената, така и в разговорната му форма до XVI – XVII век.

ЛИТЕРАТУРА

- Вагнер 1978:** Wagner, K. *Regesto de documentos del Archivo de Protocolos de Sevilla referentes a judíos y moros*. Sevilla: Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1978.
- Гонсалес Кастаньо 1992:** González Castaño, J. El informe de Fray Juan de Pereda sobre los mudéjares murcianos en vísperas de la expulsión, año 1612. // *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 1992, N° 14, 215 – 235.
- Гонсалес Хименес 1988:** González Jiménez, M. *En torno a los orígenes de Andalucía. La repoblación del siglo XIII*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1988.
- Гонсалес Хименес 1995a:** González Jiménez, M. Del Duero al Guadalquivir. Repoblación, despoblación y crisis en la Castilla del siglo XIII. // *Despoblación y colonización del valle del Duero: siglos VIII-XX. IV Congreso de Estudios Medievales*. Madrid: Fundación Sánchez Albornoz, 1995, 209 – 224.
- Гонсалес Хименес 1995b:** González Jiménez, M. El trabajo mudéjar en Andalucía. El caso de Sevilla (siglo XV). // *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses, Centro de Estudios Mudéjares, 1995, 39 – 56.
- Гонсалес Хименес 2008:** González Jiménez, M. De la expansión a la crisis: la sociedad andaluza entre 1225 y 1350. // M. González Jiménez. *La repoblación del Reino de Sevilla en el siglo XIII*. Granada: Universidad de Granada, 2008, 329 – 366.

- Гонсалес Хименес 2010:** González Jiménez, M. ¿Qué es Andalucía? Una revisión histórica desde el medievalismo. // *Historia de Andalucía, VII Coloquio “¿Qué es Andalucía? Una revisión histórica desde el medievalismo”*. Malpica Cuello, A., Peinado Santaella, R. G. y Fábregas García, A. (eds.). Granada: Universidad de Granada, 2010, 13 – 29.
- Гуал Камарена 1964:** Gual Camarena, M. La Corona de Aragón en la repoblación murciana. // *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jerónimo Zurita. La seva obra i l'estat general de la investigació històrica*. Barcelona: Talleres de Viuda de Fidel Rodríguez Ferran, 1964, vol. II, 303 – 310.
- Колянтес де Теран Санчес 1981:** Collantes de Terán Sánchez, A. Los mudéjares sevillanos. // *I Simposio Internacional de Mudejarismo*. Madrid-Teruel: CSIC, 1981, 225 – 235.
- Ладеро Кесада 1978:** Ladero Quesada, M. A. Los mudéjares de Castilla en la Baja Edad Media. // *Historia. Instituciones. Documentos*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1978, Nº 5, 257 – 304.
- Манжо 2008:** Menjot, D. *Murcia: ciudad fronteriza en la Castilla bajomedieval*. Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 2008.
- Мартинес Карильо 1980:** Martínez Carrillo, M^a de los Ll. *Revolución urbana y autoridad monárquica en Murcia durante la Baja Edad Media (1395-1420)*. Murcia: Universidad de Murcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1980.
- Перес 2005:** Перес, Х. *История на Испания*. [Peres, H. *Istoria na Ispania*.] Превод от френски на Първа Част: Павлина Рибарова. София: Кама, 2005.
- Рубио Гарсия 1989:** Rubio García, L. Procedencia de los repobladores en el Repartimiento de Murcia. // *La Corona de Aragón en la Reconquista de Murcia*. Murcia: Universidad de Murcia, 1989, 77 – 143.
- Торес Фонтес 1961:** Torres Fontes, J. Los mudéjares murcianos en el siglo XIII. // *Murgetana*. Academia Alfonso X el Sabio, 1961, Nº 17, 57 – 89.
- Торес Фонтес 2008:** Torres Fontes, J. Introducción. // *Colección de documentos para la historia de Murcia, vol. I, Documentos de Alfonso X el Sabio*. Torres Fontes, J. (ed.). Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 2008, IX – XXXII.